

МАРКС И ЛЕСИНГ

ВЕЛИЗАР ИЛИЕВ

През май 1979 г., по случай 250-годишнината от рождението Г. Е. Лесинг, в университета „Мартин Лутер“ — Хале, ГДР, се състоя международна научна конференция, в която участваха около 250 лесинговеди от цял свят. В речта си при откриването на този форум проф. д-р Герхард Енгел, зам.-министър на висшето образование в ГДР, подчерта, че Лесинг винаги е бил разглеждан от революционната работническа класа като неин „духовен предтеча“. Неговото многостранно наследство принадлежи към „предисторията на марксизма в Германия“; за въздействието на Лесинговото дело е допринесло преди всичко посредничеството на Л. Бюрне, Х. Хайне и младохегелианците. Г. Енгел изтъкна и приноса на конференцията за изясняването на историческите отношения между марксизма, от една страна, и Просвещението като специфична проява на предреволюционната бюргерска идеология, от друга.¹ Просвещението е един от центровете на сблъсъците в идеологическата борба между капитализма и социализма за правото върху националните културни наследства, а Г. Е. Лесинг е без съмнение централната фигура в Немското просвещение; логично би било следователно очакването, че на Лесинговия международен форум ще се появи и едно изследване на отношението на Маркс и Енгелс към Лесинг. Но само в няколко доклада бяха посочени отделни моменти от това отношение: имената на Маркс и Енгелс бяха споменати поотделно по десетина пъти и само три-четири пъти във връзка с някакво конкретно сходство между класиците на научния комунизъм и Лесинг. Този въпрос остава все още едно „бяло петно“; за съжаление марксистките-лесинговеди не поставиха решаването му като една от задачите на съвременното лесинговедение. А как може да бъде то марксистко, без да е изследвано отношението на самия Маркс към Лесинг? Или на Енгелс и Вл. И. Ленин към Лесинг?

Случаите на лаконично изтъкване на приемственост, типологическа близост, контактологични връзки или сходство между класиците на марксизма-ленинизма и Лесинг са относително редки в историята на лесинговедението. През 1957 г. например Г. Фридлендер определи Лесинг като „предшественик на Щраус, Бр. Бауер и Фойербах“², през 1958 г. Н. Алмази, споменавайки за Марксовите тезиси за Фойербах, видя у Лесинг „гениалния предтеча“ на немския философски идеализъм³; когато започва реакционното, романтично връщане към миналото, пише Алмази, литературната история направи всичко възможно, за да „изключи Лесинг от линията на развитието, което води с Гьоте и Хегел през

¹ Lessing-Konferenz. Halle, 1979, Teil I, S. 5—6.

² Г. Фридлендер. Лесинг. М., 1957, с. 192.

³ „Weimarer Beitrage“, 1958, H. I, S. 8.

Фойербах към Маркс⁴. М. Бергер при разглеждането на постановката на „Натан Мъдри“ през годините след Втората световна война отбелязва, че Лесинговата мисъл за приемствеността става „център на марксистко-ленинското усвояване на наследството“⁵. Характерно за посочените случаи е убеждението, че Маркс и Енгелс „следват“ в някаква степен и Лесинг, но характерно е също така, че подобни убеждения не са аргументирани, а се приемат като аксиома.

Фридлиндер например твърди: „Маркс и Енгелс продължаваха традицията на Волтер, Бомарше и Лесинг в полемичните си съчинения против К. Фогт, Л. Брентано и други врагове на немския пролетариат“⁶. Дори в известното изследване на Ал. Димшиц „К. Маркс и Фр. Енгелс и немската литература“⁷, намираме само три бегли споменавания за случаите, когато Маркс се спира на Лесинг. Три-четири пъти говори за Маркс и Лесинг и първият марксистки лесинговед Фр. Меринг, който прави няколко паралела. Какво общо има между Фридрих Велики и Лесинг? „Приблизително толкова или даже още по-малко, отколкото между кайзер Вилхелм II и Ласал и Маркс“, отговаря Меринг на въпроса си „Една от приликите между Лесинг и Маркс се състои в това — продължава Меринг, — че те. . . са притежавали една голяма скромност, поради която само с най-голямо неудоволствие са говорили за собствените си личности.“ „Едва в научния социализъм онова противоречие, проявило се най-напред в Лесинговия „Лаокоон“, намери своето разрешение и историята стана политика, а политиката — история“; „Маркс свърза класическата философия с многообещаващите борби за (еманципация на — В. И.) пролетариата както Лесинг я беше въвел след безнадеждните борби за (еманципация на — В. И.) буржоазната класа (курс на Меринг); и да приведем още един паралел: „Буржоазната класова борба, която Лесинг спаси във философията, Маркс изведе от философията като пролетарска класова борба. . . Лесинг принадлежи към духовните предтечи на пролетариата. . .“⁸

В историята на рецепцията на Лесинг в България (до 1944 г.) също има подобен случай: това е статията на Н. Д. Попов във в. „Литературен живот“ (1943), където се подчертава: „Лесинг бе непримирим до края на живота си и това именно е ценял авторът на „18 брюмер“, като обичал много да го сравнява с Чернишевски и Добролюбов“; името на Маркс не е споменато поради фашистката цензура.^{8а}

Проследяването на подобни сходства ни отвежда все повече към една принципна основа, която в нашия случай не може да хвърли нова светлина върху интересувания ни проблем. Паралелите на Меринг или на П. Рила и други автори са вече предмет на друго изследване, тъй като там не се цитира самият Маркс като доказателство, а се правят само принципни сравнения между него и Лесинг.

Поради липса на място тук се разглежда само Марксовото отношение към Лесинг; стана вече ясно, че досега то не е било предмет на специално изследване. За да се оцени въздействието, макар и скромно (на Лесинг върху Маркс), би следвало да се имат винаги поне два факта пред вид: първият е, че за свои любими прозаисти Маркс е считал Дидро, Лесинг, Хегел и Балзак. И Маркс, и Енгелс рядко са хвалили Лесинг, но толкова по-усърдно и задълбочено са го чели, толкова по-основно са го познавали. А Лесинг е ценял тъкмо такива читатели: „Ние искаме по-малко да ни хвалят, но по-усърдно да ни четат.“⁹ Вторият факт е,

⁴ „Weimarer Beitrage“, 1957, Н. 4, S. 531.

⁵ Ibidem, 1971, Н. 7, S. 52.

⁶ Фридлиндер. Пос. соч., с. 27.

⁷ А. Л. Димшиц. К. Маркс и Фр. Енгелс и немецкая литература. Изд. II. М.,

⁸ F. G. M e h r i n g. Ges. Schriften. Bd. 9, 1975, S. 78, 259, 289, 362, 364—65.

^{8а} Литературен живот, г. III, бр. 7, 23. II. 1942, с. 3.

⁹ Руски и западни езици, 1981, кн. 3, с. 5—9.

че Маркс „се учеше в областта на словото от Гьоте, Лесинг, Шекспир, Данте и Сервантес, които четеше почти всеки ден“ — така твърди В. Либкнехт, станал за известно време почти член на семейство Маркс. И тъй като събраният материал и неговият анализ са първи опит и в хронологическо отношение да се проследи отношението на Маркс към Лесинг, може да се пристъпи и към първоначалния контакт.

В българския и руския превод на биографията на Маркс¹⁰ значението на Лесинг за духовното израстване на Маркс — баща и син — е смекчено в известна степен; това проличава при сравнение с немската биография.¹¹ В първа глава — „Детство и младост“ — на българския превод се споменава за бащата Хайнрих Маркс, който е бил „забележителна личност“. Произведенията на Русо и Волтер са заемали „почетно място“ в библиотеката му; бащата „добре познаваше и съчиненията на Лок, Лайбниц и Лесинг“¹². А в немската биография контактът на К. Маркс с Лесинг е подчертан; така може да се установи, че първоначалният тласък към Лесинг идва именно от бащата: „многогранно образаван, любител на класическата литература и философия, той почиташе особено Лесинг и френските просветители Волтер и Русо като духовни предтечи на борбата за бюргерски хуманизъм“ (разр. м. — В. И.)¹³. Хайнрих Маркс води със сина си, гимназиста Карл, „интересни разговори върху хуманистичния духовен мир на един Волтер, един Лесинг или Гьоте“¹⁴.

За „влияние“ на Лесинг върху мирогледа на Хайнрих Маркс говори и светският автор Н. И. Лапин. Той подчертава, че бащата, „проникнал под влиянието на Волтер, Русо, Лесинг и други прогресивни мислители на XVIII в. в духа на Просвещението“, е бил чужд на религиозното доктринерство, и че „тъйко е направлявал процеса на духовното съзряване на сина си“¹⁵. А Огюст Корню още през 1954 г. спомена, че Хиршел (т. е. Хайнрих — В. И.) Маркс е бил „образован човек, дълбоко проникнат от духа на Просвещението и много е обичал писателите и философията на XVIII в. — Волтер, Русо, Лесинг“¹⁶. По думите на В. Либкнехт Маркс „необичайно високо ценеше своя баща“; за удивителната си многогранност „Мавърът безспорно беше задължен в значителна степен на това „наследствено“ влияние“¹⁷.

Към изложеното дотук може да се прибави един факт, който не е изтъкван в познатата ни литература върху младия Маркс: в писмото си от 16. IX. 1837 г. бащата напомня на сина си за Лесинг, за онзи „добър, учен Лесинг“, който твърде малко е вървял „по рози“ и е умрял като „беден библиотекар“. По-долу ще стане ясно защо бащата напомня за б е д н и я Лесинг. Сега ни интересува отговорът на въпроса, има ли основание да се разглежда този първоначален контакт като тласък за самостоятелно изучаване на Лесинг от студента Маркс? Да, той е започнал вече с това изучаване. Ето какво пише деветнадесетгодишният Маркс на баща си в писмото от 10. XI. 1837 г., което въпрочем е единственото запазено писмо от онези години до близките и заедно с това е единственото негово първо писание, за което знаем: „При това усвоих навика да си правя извадки от вси-

¹⁰ Карл Маркс. Биография. М., 1968; БКП, С., 1969.

¹¹ К. Маркс. Eine Biographie. Dietz Verl. Berlin, 1972.

¹² К. Маркс. Биография, с. 5.

¹³ К. Маркс. Eine Biographie, С. 15.

¹⁴ Ibidem, S. 18.

¹⁵ Н. И. Лапин. Молодой Маркс. М., 1968, с. 10—11.

¹⁶ Огюст Корню. К. Маркс и Фр. Энгельс. Жизнь и деятельность, Т. I. 1818—1844, М., 1959, с. 77.

¹⁷ В. Либкнехт. Из воспоминаний о Марксе, М., 1968, с. 68.

чки книги, които съм чел, така например от Лесинговия „Лаокоон“, от Золгеровия „Ервин“, от Винкелмановата „История на изкуствата“, от Луденовата „Немска история“, както и заедно с това да си записвам някои размишления.“¹⁸ Оттук Лесинговата нишка у Маркс води началото на развитието си; започнало е сериозно изучаване на Лесинг, при това по характерен и за зрелия Маркс начин, с извадки и забележки, които по-късно се използват. Уместно е да приведем думите на Пол Лафарг: „Маркс имаше навика да препрочита след няколко години своите записки и да преглежда в книгите отбелязаните места, за да ги запечата в паметта си. А неговата памет беше изключително силна.“¹⁹

За сравнително силно влияние на Лесинг върху младия Маркс говори според нас и още едно обстоятелство. В едно от незапазените писма, от началото на септември 1837 г., Маркс е споменал, както изглежда от запазените отговор на бащата (от 16. IX. с. г.), за един свой план да издава списание за т е а т р а л н а критика. Бащата отговаря, че е забавил отговора си, тъй като е очаквал и друго писмо от Карл, но за да не го измъчва с по-нататъшно мълчание, решава да отговори, „още повече, че се касае да един план, който може би ще причини следващи стъпки“ — „Какво да те посъветвам? — пита Хайрих Маркс. — И на първо място, що се отнася за твоя план за театрална критика, трябва да призная преди всичко, че аз, колкото до самата работа, не съм особено компетентен. Една драматургична критика изисква много време и голямо благоразумие. С оглед на изкуството работата може и да е една от най-достойните в наше време. С оглед на славата може да доведе до дипломата на учен. Как ще бъде възприета тя? Вярвам, повече враждебно, отколкото благосклонно...“ Какво по-естествено от това, загриженият баща да си спомни за Лесинг? За да предпази сина си от такава стъпка, той му припомня съдбата на този драматургичен критик: „...и добрият, учен Лесинг, доколкото знам, малко е вървял по път, обиспан с рози, и умря като беден библиотекар“. Ето тази именно „бедност“ на Лесинг кара бащата да обърне внимание и на финансовата страна на въпроса: „Ще доведе ли тази работа особени финансови преимушества?“. Изглежда обаче Маркс твърдо е заявил, че ще се насочи по този път, защото бащата не се решава веднага да отхвърли идеята на сина: „Но ти си избрал своя собствен път, върви по него.“ А синът пише: „Междувременно аз в никакъв случай не се отказвам от този план, още повече, че всички прочути естети от Хегеловата школа... обещаха своето съдействие.“ Въпреки това Хайрих Маркс не показва писмото на сина си на семейство Вестфален, защото иска да избегне онова „многоостранно и непрестанно обсъждане“, повод за което би дало намерението на Карл да се насочи към драматургичната критика; „Тъй като твоето следване тази година остава същото, не виждам защо трябва да им давам материал за нови фантазии“ — пише предпазливият баща.²⁰ „Планът“ на Маркс може да се свърже и с увлечението по Лесинг, с обаянието на неповторимата Лесингова драматургична критика, която Маркс също е проучвал; години по-късно той използва натрупаните знания от „Хамбургска драматургия“ и посочва, че именно Лесинг осмива илюзиите на французите за създаване на по-добри епични произведения от древногръцките. Поради това увлечение не смятаме за случайно напомнянето на бащата за „бедния“ Лесинг. За Хайрих Маркс е важно обстоятелството, че първият критик на Европа, първият самостоятелен драматург и писател на Германия е пример за незавидно материално положение; внушението е ясно: да се тръгне по стъпките на Лесинг означава да се тръгне по път, обиспан с твърде малко рози.

¹⁸ Marx, Engels. Gesamtausgabe, Ergänzungsband, I. Teil, 1974, S. 8.

¹⁹ Карл Маркс в спомените на своите приятели. С., 1953, с. 23.

²⁰ Marx, Engels. Ergänzungsband, I. Teil, S. 630—31.

Без да прави подобна връзка с Лесинг, Огюст Корню само отбелязва, че младият Маркс, „както всички тогавашни интелегенти“, се е интересувал от въпросите на „театъра и литературата“, че Маркс съобщава на баща си за „критическо-естетическото списание“ и че „често е посещавал театъра“.²¹

И отново към „Лаокоон“ — произведението, което става политически манифест на XVIII в., знаменит „политически памфлет“ със социална логика,²² чиито идеал е съчетанието на героичното с човешкото на основата на утвърдени реалистични принципи. Спорът на Лесинг с Винкелман е „генерална репетиция на онази изиграна няколко десетилетия по-късно монументална философска драма, чиито участници са Кант и Хегел“, изтъква И. Паси.²³ Ако И. Паси с основание приема, че неслучайно „знаменитият критик на вкуса“ Лесинг е споменат между „нищожко малкото имена“ в Кантовата „Критика на способността за съждение“, ние можем да кажем, че също така неслучайно и младият Маркс се е задълбочил в изучаването на „Лаокоон“. Но докато Кант, макар и Лесингов съвременник, е твърде сдържан спрямо Лесинг, Маркс остава, както ще видим, през целия си живот почитател и в известна степен следовник на Лесинг, на „най-великия и прекрасен човек, който Германия е родила след времето на Лутер“, на „най-борческата личност в класическата немска литература, естетика, критика, философия“²⁴.

И така „извадките“ от „Лаокоон“ доказват интереса на младия Маркс към Лесинг. Според Ив. Славов приведените от Маркс примери (Лесинг, Луден, Винкелман и др.) свидетелствуват за неговото „интензивно и проникновено“ занимание с въпросите на изкуството.²⁵ Ще подчертаем, че при стремежа да се установят „кръгът и аспектът на Марксовите естетически изследвания“²⁶ би следвало да се обърне повече внимание на труда и автора, които Маркс поставя на първо място в писмото, т. е. на „Лаокоон“ и Лесинг. По отношението на зрелия Маркс към Лесинг може да се съди и за силата и дълбочината на първоначалния контакт, но заедно с това трябва да се имат пред вид и условията на борбата на Маркс срещу старото общество. Тези условия дават всеки път допълнителен тласък за по-нататъшно постоянно изучаване и оценяване на Лесинг, т. е. типологичното сходство в начина на водене на борбата поддържа и контактологичната връзка Маркс — Лесинг. Красноречив пример са дебатите в Рейнския ландтаг.

През 1841 г. в Дюселдорф от 23. V до 25. VII заседава Шестият рейнски ландтаг. По повод възникналите там дебати за свободата на печата получилият само преди месец докторски диплом по философия Маркс пише три статии, първата и третата от които са публикувани в „Рейнски вестник“. Първата статия, „Дебати за свободата на печата и за обнародването на протоколите на съсловното събрание“, е поместена в броевете 125 до 139, май, 1842, и е първата обществена изява на младия Маркс. Известно е, че Лесинг се появява в тази статия, но кои са причините, които карат Маркс да потърси в тази полемика именно него?

В „Дебатите...“ детайлно са анализирани обстоятелствата, по силата на които представителите на благородниците, на градските и селските едри земе-

²¹ О. Корню. Пос. соч., с. 120—121.

²² Г. Фридлендер. Пос. соч., с. 82.

²³ Г. Е. Лесинг. Лаокоон. . . , С., 1978, с. 17.

²⁴ Пак там, с. 5.

²⁵ Ив. Славов. Марксовото естетическо наследство — комплексен проблем, С., 1972, с. 114.

²⁶ Пак там, с. 113.

владетели отхвърлят предложеното от рейнската буржоазия въвеждане на закон за печата на мястото на кралската цензура. Маркс изтъква, че независимо от някои различия едрите собственици са заинтересовани от неограниченото запазване на старите порядки; оттук и страстната Марксова защита на свободата на печата като едно от главните изисквания на либералното и демократичното движение. „Тук полемизират не отделни лица, а съсловия — пише Маркс. — Кое огледало би могло по-вярно да отрази вътрешния характер на ландтага, отколкото дебатите за печата?“²⁷ След критиката на оратора от княжеското съсловие бива подложена на критически анализ и речта на оратора от дворянското съсловие, който също пледира за ликвидиране свободата на печата. И тъй като свободата на писателя става един от централните въпроси на дебатите, тъй като докладчикът на комисията различава „компетентни“ и „некомпетентни“ автори, а ораторите на висшите съсловия полемизират с този докладчик, Маркс отхвърля схващанията им и поставя въпроса: „Но на кого е нужно това подразделение на писателите на „компетентни“ и „некомпетентни“? Ако германецът се обърне назад към своята история, той ще види в „компетентните писатели“ една от главните причини за своето бавно политическо развитие, както и за жалкото състояние на литературата до Лесинг.“²⁸ Тук ще споменем, че още през 1780 г. Фридрих Велики налага с постановление военна служба като наказание за „некомпетентно“ писателство.²⁹ Маркс твърде недвусмислено внушава, че подобно разграничаване е нужно само на онези, които не желаят бързо политическо развитие, нито имат интерес да се подобри състоянието на литературата. Българският читател би могъл да вложи повече съдържание в термина „неблагонадежден“ писател, както е превел „unbefugt“ видният наш лесниговед Л. Огнянов.³⁰

Дори дотук мисълта на Маркс е ясна: едно бързо развитие на обществените порядки би подобрило състоянието на литературата, а тя не може да не създаде един силен, „некомпетентен“ и „неблагонадежден“ — по отношение на политическата власт — критик и реформатор от ранга на Лесинг; липсата на „некомпетентните“ Лесинговци е една от причините за жалкото състояние в политиката и в литературата. Маркс използва сравнението като лайтмотив в това последно продължение на първата си статия (№ 139 на „Рейнски вестник“ от 19. V. 1842): „Професионалните, цеховите, привилегированите учени, докторите и др. под., безцветните университетски писатели от XVII и XVIII в. с техните строго натъкмени плитки, важен педантизъм и нищожно-тесногърди дисертации стояха между народа и духа, между живота и науката, между свободата и човека.“³¹ И сега с категоричност, която не допуска компромисен избор, той предлага: „Писателите, непричислени към ранга на компетентните, създадоха нашата литература. Готшед и Лесинг — избирайте между „компетентен“ и „некомпетентен“ автор!“³² С това противопоставяне Маркс не оставя никакво съмнение в симпатията си и в безрезервното предпочитание на политически неблагонадеждния Лесинг. Колкото последният е борец срещу стария строй, толкова Готшед със своята аполитичност, която в същност е политика на конформизъм спрямо абсолютизма, се отдалечава от класовите позиции на Лесинг. Затова не е странно, че Фридрих Велики така благосклонно нарече Готшед „Саксонския лебед“, а литературният историк В. Данцел възкликва изненадан, че в огромната кореспонденция на Готшед само в две-три писма се споменава за политика. Следо-

²⁷ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. I, С., 1957, с. 35.

²⁸ Пак там, с. 77.

²⁹ F. r. M e h r i n g. Bd. 9, Die Lessing-Legende, S. 72.

³⁰ Г. Е. Лесинг. Хамбургска драматургия, С., 1958, с. 25.

³¹ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. I, С., 1957, с. 77.

³² Пак там, с. 78.

вателно Маркс поставя тук един литературен проблем в неговия конкретен политико-исторически аспект, като подчертава значението на прогресивното, борческото художествено творчество за ускоряване на социално-политическото развитие на страната. Какво разбираме под „конкретност“ на тази Марксозна постановка? Ако сравним тези статии с първата му статия за цензурната инструкция, недопусната до печат от цензурата, ще видим различieto. В първата по време разработката се подхожда от общотеоретическа гледна точка, а в по-късните статии за печата — от конкретно-историческа: ландтагът одобрява антинародните законопроекти, които твърде скоро могат да станат вече закони. Така чрез примера от дебатите по тези законопроекти Маркс показва колко много е изостанало политическото развитие на тази най-напреднала пруска провинция от едно модерно буржоазно общество; критиката на изоставаша Германия се развива на основата на конкретни обстоятелства и съществуващи отношения.

Двете публикувани статии на Маркс предизвикват голям интерес сред прогресивната буржоазия. Фр. Енгелс свидетелствува за „огромното впечатление“ от критиката на дебатите в ландтага.³³ Отговорният издател на „Рейнски вестник“ А. Юнг пише на Маркс в писмото си от 14 май: „Вашите статии за свободата на печата са изключително добри.“³⁴ Руге нарича статиите „превзходни“, „най-доброто от всичко, което е било писано досега“ по този въпрос,³⁵ а в „Немски годишници“ (1842) отбелязва: „Никога досега не е било казано нещо по-дълбоко и не може да бъде казано повече основателно за свободата на печата и в негова защита. . . Можем да се поздравим с това, че в редовете на нашата публицистика встъпва такава ерудиция, такава гениалност.“³⁶ Не само съвременниците правилно оценяват тази първа стъпка на Маркс: „Борбата за свобода на печата, за една невъзпрепятствувана от цензурата на абсолютистичната държава бюргерска публицистика заема едно забележително място в Марксовите работи“ — така гласи оценката на И. Пеперле в академичната история на немската литература.³⁷ „Силата на Марксовата аргументация в полза на свободата на печата се обяснява не само с мощта на неговия интелект и с таланта на литератора — пише Н. Лапин, — но и с емоционалното отношение към предмета на спора. Тази емоционалност е следствие от реалната заинтересованост на Маркс от свободата на печата. . . от решението на този въпрос е зависела и личната му съдба, съществуването му като политически деец.“³⁸ Естествено редицата от автори — от Енгелс до Лапин — са нямали за цел да насочат вниманието изключително към пассажа с Лесинг, но ние бихме добавили, че без примера с „некомпетентния“ Лесинг, без отричането на „компетентните“ Готшедовци, без подчертаването на значението на свободната и мъжествена лесинговска критика за развитието на литературата първата статия на Маркс би загубила в известна степен от полемичната си насоченост и от своята прелест. Ако горепосочените автори не се спират на разглежданото тук място, днес Марксовото „избирайме между Готшед и Лесинг!“ е отново актуално: то бе цитирано на Лесинговата конференция от видните лесинговеди Т. Хьоле и Кл. Трегер. „И за младия Маркс заниманията с Лесинг имат значение“ — подчерта Т. Хьоле; за него фактът, че Маркс противопоставя Лесинг на Готшед, „със сигурност не е случайност“. След като цитира емоционалната реплика на Маркс, Т. Хьоле добавя: „Тук Маркс поставя себе си и съмишлениците си в редицата на „неблагонадеждните“ неофициалните, опозиционните автори, в началото на която стои Лесинг.“³⁹

³³ Воспоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956, с. 1.

³⁴ Marx, Engels. Bd. I, Halbband 2, S. 275.

³⁵ Ibidem, S. 276.

³⁶ И. И. Лапин. Пос. с., с. 69.

³⁷ Geschichte der deutschen Literatur. Bd. 8. 1, Volk u. Wissen Verl. B., 1975, S. 371.

³⁸ Н. И. Лапин. Пос. соч., с. 74—75.

³⁹ Lessing-Konferenz. Halle, S. 36.

Кlaus Tregger, преди да приведе въпросния цитат, подчертава: „Винаги цитирано обаче е преди всичко мястото у ранния Маркс от „Дебатите. . .“ което с лесинговска острота отделя „неблагонадеждните“ от „благонадеждните“ писатели“. И след цитата: „Сърдити думи, но понякога необходими.“ Характерно е, че в центъра на изследването си за критицизма на Лесинговия метод Кл. Трегер поставя именно ролята на „неблагонадеждния“ Лесинг.⁴⁰ Острота в Марксовата оценка на Готшед забелязва впрочем и Ханс Майер още през 1955 г.: „Това положително е несправедливо в известен смисъл спрямо Готшед, но затова пък много хубаво определя свършено новото, нечувано дотогава, в Лесинговата поява пред съвременниците му.“⁴¹

Това, че Маркс и Лесинг стоят в една „редица“, е забелязал не само Т. Хьоле; сходство и приемственост е забелязал още младохегелианецът Мозес Хес, един от приятелите на Маркс. М. Хес определя своя „кумир“ като „най-големия, може би единствения сега жив истински философ“, като личност, която хармонично обединява в себе си гениалността на „Русо, Волтер, Холбах, Лесинг, Хайне и Хегел“.⁴² Кумирът е д-р Карл Маркс. Убедението на Хес, че и Лесинг е намерил едно своеобразно продължение в лицето на Маркс, подкрепя една от нашите основни тези. Заедно с това сме склонни да го приемем и като израз на мнението на много от членовете на Берлинския хегелиански „Докторски клуб“. На същото мнение е и Н. Лапин, който счита, че „възторженият отзив на Хес за Маркс не е случайно впечатление на една екзалтирана личност, а общо мнение на лявохегелианците“⁴³.

* * *

Повод за ново обръщане към Лесинг дава „случаят Хервег“. Популярният по него време немски поет Георг Хервег предприема през 1842 г. едно пътуване из Германия и навсякъде е посрещнат с възторг от немската младеж. На 19. XI, явно усещайки на челото си лавровия венец, Хервег се решава на известната аудиенция при крал Фридрих Вилхелм IV. Тази „погрешна стъпка“ по думите на Фр. Меринг става разделна за живота и творчеството на поета; тази „наистина съдбоносна грешка“ самоувереният поет трябвало да изкупи с целия си по-нататъшен тежък живот.⁴⁴ По време на разговора си с краля Хервег изказва една мисъл, която има сериозни последствия за немската литература — мисълта за лоялна, принципна опозиция, която кралят „обичал“. Вероятно поетът е получил и някакво двусмислено съгласие на краля за основаване на замисленото от Хервег списание: „Нека бъдем честни врагове“ — казал Фридрих⁴⁵ и забранил списанието в цяла Прусия. Хервег си спечелва печалната слава на нов маркиз Поза и опитите на някои автори да компрометират Хервег като революционен поет са вече добре дошли за реакцията, която вижда тук благоприятен случай за атака: един допуснал грешка поет-борец е нападат от с в о и т е съмишленици. Хервег реагира остро с едно отворено писмо до краля, като го обвинява в нарушаване на честната дума за разрешаване на списанието и подчертава, че като „революционер“ и „гражданин на републиката“ не се е опитвал да ласкае краля с някакво самоунижение.⁴⁶ За тази смела постъпка поетът незабавно е екстерниран от Прусия, а реакцията започва бясна хайка срещу прогрес-

⁴⁰ Lessing-Konferenz. Halle, S. 88—89.

⁴¹ Hans Mayer. Studien zur deutschen Literaturgeschichte, Berlin, II. Aufl., 1955, S. 43.

⁴² Marx, Engels. Bd. I, Halbbd. 2, S. 261.

⁴³ Н. И. Лапин. Пос. соч., с. 42.

⁴⁴ Fr. Mehring. Bd. II, S. 508.

⁴⁵ О. Корню. Пос. соч., с. 356, заб. 238.

⁴⁶ Fr. Mehring. Bd. II, S. 510.

сивния печат. „Лайпцигски всеобщ вестник“, който публикува отвореното писмо на 24. XII е забранен само след четири дена с правителствен указ във всички пруски провинции, а върху поета започват да се сипят упреци, че той е причината за тези репресии от страна на правителството. Тези обяснения са нужни, за да се прецени моментът, в който Маркс са намесва в полемиката, определена от него като проява на либерално недомислие. Отначало „Рейнски вестник“ е резервиран, но не неприятелски по думите на Меринг.⁴⁷

Постъпката „а ла маркиз Поза“ така дълбоко лежи в непрактичната, недействена същност на Германия, подчертава Маркс, който от октомври 1842 г. е редактор на вестника, че само на н е м с к и вестници би им хрумвало да нападат Хервег. Нападките, сега вече и против Маркс, не закъсняват: католическите вестници „Кьолнски вестник“ и „Рейнско-мозелски вестник“ нападат и Хервег, и Маркс, срещу когото доносничат заради защитата му на поета. Ето как се стига до цикъла статии „Забраната на „Лайпцигски всеобщ вестник“, отпечатани в януарските броеве на „Рейнски вестник“ от 1843 г.

„Германският печат започва новата година при мрачни наглед предзнаменования — пише в началото Маркс. — Току-що обявената забрана на „Лайпцигски всеобщ вестник“ в провинциите на пруската държава е достатъчно убедително опровержение на всички самодоволни мечти на лековерните хора за предстоящи големи отстъпки.“ Упреците към вестника са упреци против младия народен печат, „а осъждането на народния печат трябва да преценяваме като осъждане на политическия дух на народа“⁴⁸. В този контекст се появява Лесинг; обръщането към него е закономерна пресечна точка на няколко линии. Най-важният резултат от обиколката на Хервег из Германия е не срещата с краля, а личното запознанство и дружба с Маркс, продължила до 1847 г. И именно „Рейнски вестник“, редактиран от Маркс, застава начело на борбата срещу произвола на монарха, решил да потъпче демократичните свободи на пресата и литературата. Поредната статия на младия редактор от споменатия цикъл е отпечатана на 11. I под наслов „Доносът на „Кьолнски вестник“ и полемиката на „Рейнско-мозелски вестник“. За нашето изследване представлява интерес втората част на тази статия, където Маркс насочва критическите си стрели срещу двамата кореспонденти на втория от посочените вестници.

На притежаващия „безмерна фантазия“ втори кореспондент („№ 2“), пише Маркс, се прививда „как цели кохорти наши съмишленици с огън и меч минават по германските области. . . Накрая нашият приятел си смъква маската“ — Маркс има пред вид сравнението на „№ 2“, който вижда в редакцията на „Рейнски вестник“ възраждане на Улрих фон Хутен и неговите съратници. За да се разбере по-добре намека — донос на мозелския автор „№ 2“, е нужно да припомним, че Хутен е най-силният представител на полемично-националния хуманизъм в Германия, известен с острите си речи срещу произвола на вюртембергския херцог, убил братовчедата на поета. И Хутен използва конкретния случай, за да придаде политическа изразителност на оценката си за типичното и така да се обърне към цялата нация. Хутен заедно с Франц фон Зикинген вдига рицарското съсловие на въстание (1523). Обективно погледнато, Улрих фон Хутен подкрепя социалните искания на немските селски маси; делото му е възпято в народните песни. Следователно рейнско-мозелският доносчик прави твърде сполучливо и пророческо сравнение, когато търси у Хутен някакъв революционен „пандан“ за Маркс. А самият Маркс приема сравнението с намека, че условията все още не са узрели за „меч“, поради което той и неговите съмишленици трябва да се „червят“ за това твърде високо признание и сравнение. И заедно с това Маркс търси как да

⁴⁷ Fr. Mehring. Bd. II, S. 511.

⁴⁸ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. I, с. 163.

отговори. Типологическото сходство поражда необходимостта от обръщане към Лесинг и младият редактор решава да прибегне до Лесинговата полемика срещу хитрия хамбургски пастор Гьоце — пресечната точка е намерена.⁴⁹

„Желасйки обаче да отвърнем на любезността с любезност — язвително отговаря Маркс, — ние ще сравним нашия приятел с главния пастор Гьоце и ще му кажем заедно с Лесинг: „И ето моя кратък рицарски отговор. Пишете, господин пасторе, и карайте другите да пишат, колкото душата ви иска. Аз също ще пиша. Ако оставя без възражение дори една дреболия, в която вие не сте прав, това ще означава, че не съм вече в състояние да държа перото.“⁵⁰ Маркс е решен да води борбата докрай като Лесинг — коментарът е излишен. Първият автор от мозелския вестник само още веднъж се осмелява да злослови, да увърта и заплашва, а „№ 2“ не се обажда повече — полемиката се прекратява. На лесинговската решимост на редактора Маркс не остава незабелязана. След тази статия на 13. I. 1843 г. министърът по цензурните въпроси споделя с обер-президента фон Шапер: „Забраната на „Лайпцигски всеобщ вестник“ непрекъснато се обсъжда от „Рейнски вестник“ с тон, който не само че противоречи на издаденото от нас постановление от 29-и м. месец, но и, общо казано, без да навлиза в специални определения, свидетелствува за безтактността на новия цензор (т. е. Витаус — В. И.); нещо, което ние никак не сме очаквали от него. Редакцията на вестника не само излиза в защита на „Лайпцигски всеобщ вестник“, но и даже, съдейки по съдържание и форма, изглежда да желае в бъдеще нейната роля.“ Министърът изрично подчертава, че тази защита може да се счита като едно от обстоятелствата за обосновка на възможната окончателна забрана на вестника.⁵¹

Явно, Маркс се е открително вече като „неблагонадежден“; само след осем дена (на 21. I. 1843 г.) кралят забранява „Рейнски вестник“. Да добавим, че още през ноември 1842 г. е забранена книгата на Бауер „Бруно Бауер и неговите противници“, през декември с. г. — списанието „Патриот“ и общогерманският орган „Лайпцигски всеобщ вестник“, през януари 1843 г. — теоретико-критическият централен орган на младохегелианците „Немски годишник“. С тяхното унищожение се премахва условието за съществуването на подобни органи в бъдеще; при тази ситуация Маркс не може да не прецени забраната на редактирания от него вестник като „недвусмислено обявяване на война“⁵². Поради това може да се приеме, че Лесинговите думи срещу пастор Гьоце са употребени не толкова срещу редакцията на някакво реакционно вестниче, колкото по адрес на цялата реакция, която насъсква продажниците срещу демократичните завоевания на прогресивната преса. Оттук и логичността на лесинговската непоколебимост на Маркс, решил да не остави неразобличена нито една лъжа на монархията. Започва откритата опозиция на Маркс срещу краля и правителството.

Доносниците постигат своето: и на Лесинг, и на Маркс е забранено да пишат. Но и Лесинг, и Маркс продължават да пишат. „Пишете, господин пасторе. . . Аз също ще пиша.“ Маркс обезсмъртява това смело Лесингово изказване, като го превръща почти в „крилата фраза“.

За да предпази редакцията на „Рейнски вестник“ от по-нататъшна намеса на правителството, Маркс напуска нейния състав на 17. III. Свързал се на 19. VI с Жени фон Вестфален, той се преселва в Париж, където през август 1844 г. започва

⁴⁹ G. E. Lessing. Werke. Bd. VIII, Eine Parabel, S. 163.

⁵⁰ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. I, с. 179.

⁵¹ О. Корню. Пос. соч., с. 358, заб. 243.

⁵² Пак там, с. 356—57.

да сътрудничи на излизания там немски вестник „Напред“. На Маркс ли се дължи появата на известните Лесингови разговори върху франкмасонството („Ернст и Фалк“) в последните два броя на вестника от декември? Текстът, посветен на Лесинг, е озаглавен „Лесинг като социалист“. Редакцията припомня в тези обяснителни бележки, че досега е анализирала причината за големите социални движения като тласък, идващ още от Великата селска война, и че е привела откъси от описания бъдещото комунистическо общество френски утопист от XVIII в. Морели. „Днес ще цитираме един немски писател, и то първия, най-класически от всички: Лесинг, бащата на немската литература.“⁵³ Текстът и заглавието не са написани от Маркс, но то и е инициаторът както за тяхната, така и на „Ернст и Фалк“ поява. До този извод стига след убедителен анализ Жак Грандионк. „Ернст и Фалк“ се появяват по времето, когато Маркс и неговите съмишленици се разделят с буржоазния демократизъм на А. Руге и когато влиянието на Маркс доминира в редакцията. Според Волфганг Хайзе стратегията на Маркс и редакцията е очевидна: „През осъзнаването на историческите борби на потиснатите класи и техните теоретически и програмни рефлексии и концепции да се стигне до научния комунизъм.“

Не „франкмасонското“ интересува Маркс в навечерието на буржоазната революция; в „Ернст и Фалк“ формираният се научен комунизъм открива „един предтеча на своята борба“ (разр. м. — В. И.) и един пласт, незабелязан от буржоазната и реформистката интерпретация. „За нас този пласт е най-важният“ — изтъква В. Хайзе.⁵⁴ Той сполучливо нарича Лесинговите диалози „диалектически най-жизнените от всички немски разговори на Просвещението“. За нашето изследване са важни както това тълкуване на В. Хайзе, така и студията на Грандионк, който изтъква на преден план ролята на Маркс за появата на Лесинговите диалози в парижкия вестник. По този начин търсената от нас Лесингова нишка у Маркс намира още едно свое конкретно и твърде съществено потвърждение. Мнението на Хайзе, че „Ернст и Фалк“ са предтеча на научния комунизъм, се споделя и от други автори; така че тази идея заслужава да бъде разработена по-основно от марксисткото лесинговедение.

* * *

Анализираното дотук отношение на Маркс към Лесинг ни дава основание да потърсим още едно сходство и в най-първата, останала непубликувана статия под наслов „Бележки върху най-новата пруска цензурна инструкция“ (1842). Според нас сходните моменти се отнасят до „скромността“, „собствения стил“, „истината“ и др. Маркс възразява против предписаните изисквания към стила — да бъде сериозен и скромен. „Скромността е средство, което сковава всяка моя крачка напред. Тя е страх пред изводите, предписан на изследването отгоре, тя е предпазно средство против истината.“⁵⁵ Ние сме поставени в зависимост от „темперамента на цензора!“ — възкликва Маркс. Понеже „законодателят ми разрешава да пиша, но аз трябва да пиша не в собствен стил“ — така се лишава писателят от възможността да установи истината. Аз демонстрирам „формата, която съставя моята индивидуалност“ — пише Маркс. По подобен начин възразява и Лесинг на пастор Гьоце: „Лутер изисква безусловно да не спъваме никой човек да се стреми към истината така, както намира той за добре. Но ние спъваме всички човеци, когато искаме да забраним дори само на един единствен човек да съобщава на другите своя напредък в постигането на истината.“⁵⁶ Па-

⁵³ Vorwaerts 109 (25. XII. 1844, zit. nach: Weimarer Beitrage, 1979, H. II, S. 8).

⁵⁴ Ibidem, S. 9.

⁵⁵ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. I, с. 6.

⁵⁶ Преводът е на К. Гълъбов: Лесинг. С., 1957, с. 390; вж. и: G. E. Lessing. Bd. VIII. S. 205.

стор Гьоце настоява да се позволи само на „разбрани и солидни хора да правят с к р о м н и възражения срещу християнската религия и дори срещу Библията“ (разр. м. — В. И.).⁵⁷ Но от кого зависи решението, кой е улегнал и разумен мъж? — пита Лесинг. — „И това ли са с к р о м н и възражения, които не смеят да се докоснат до същината на нещата или биват развивани дотолкова, доколкото да се предвиди известен отговор?“ (разр. м. — В. И.). За собствения си стил Лесинг пише, че му е станал „втора природа“: „Всеки човек си има собствен стил, както си има собствен нос. . . Какво съм виновен аз, че нямам друг стил? . . . Аз не познавам ни един ослепителен стил, който да не получава своя блясък малко или много от истината. Само истината дава истински блясък. . .“⁵⁸

През изминалите осем години след тези статии Маркс не е намирал повод да спомене или цитира Лесинг, но ето че в кореспонденцията му с Фр. Енгелс нишката отново става забележима. В писмото си от 14. VI. 1853 г. Маркс споменава за Руге, който се възхвалява чрез друг дописник, сравнил Ругевия стил с Лесинговия:⁵⁹ „Що се отнася до стила — пише дописникът под диктовката на Руге — немският народ поставя до него (Руге — В. И.) само един мъж — Лесинг.“ Понятно е вече, че Маркс не може да отмени подобно самовъздигане, както не го отминава и по-късно, когато Руге заявява, че Шекспир не бил драматичен поет; заради последната дързост Маркс справедливо нарича самозабравил се Руге „говедо“ (в писмо до Енгелс от 24. XI. 1858 г.).⁶⁰ Макар писмото от 14. VI да носи информативен характер, т. е. Руге е споменат в порядъка от новини, които Маркс съобщава на Енгелс, не е пропусната възможността за подигравка на Ругевото желание да се види редом с Лесинг: „естествено — отбелязва Маркс — той кара да го разтръбват“. Може да се приеме, че една обява за сказки на Руге не би заслужила честта да бъде спомената в писмото, но на самовъзвеличавания до висотата на Лесинг не може да не се реагира остро. Подобен е и случаят с критиката на Ласаловия труд „Хераклит Тъмния“. В друго писмо до Енгелс (1. II. 1858) Маркс пише: „Хераклит Тъмният“ от Ласал Светлия наистина е празно, долнопробно произведение. . . Колкото се отнася до ерудцията — тук тя прекомерно се изтъква. Само че всеки познавач знае колко евтино е такова натрупване на такива показни цитати, когато човек има време и пари и като госп. Ласал получава направо в къщи по желание цялата Бонска университетска библиотека.“ Тъй като повечето филолози не притежават умозрителни понятия, които преобладават у Хераклит — продължава Маркс — тъкмо затова всеки хегелианец има неоспоримото предимство да разбира онова, което филологът не разбира. „Само че вместо просто да приеме това като нещо, което се разбира от само себе си, госп. Ласал ни поднася всичко това по л ъ ж е л е с и н г о в с к и м а н и е р“ (разр. м. — В. И.).⁶¹

И тук откриваме същото непримиримо отношение към онези съвременници на Маркс, които са се блазили от мисълта, че са духовно близки до Лесинг, след като механически подражават на неговия стил или затрупват читателя с „лъжелесинговска“ начетеност. „Като прелистя тая дивотия, ще ти я изпратя“ — завършва Маркс. Не е изключено повод за това конкретно осмиване именно

⁵⁷ К. Г ъ л ъ б о в. Лесинг, с. 391.

⁵⁸ G. E. Lessing. Bd. VIII, S. 211—12.

⁵⁹ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения, Т. 28, с. 214; вж. и: М., E. Werke, Bd. 28, S. 265.

⁶⁰ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения, Т. 29, с. 299.

⁶¹ Пак там, с. 221; вж. и: М., E. Werke. Bd. 29, S. 274.

на лъжелесинговския маниер да е била евентуална устна информация от някои приятели за намерението на Ласал да публикува студията си за Лесинг, тъй като тя е довършена през същата 1858 г. Но така или иначе отношението към Ласал си има своите основания — Франциска Кугелман пише в спомените си, че „макар и Маркс да признаваше надареността на Ласал, все пак той му беше крайно несимпатичен“⁶². Въпреки това в известните писма на Маркс и Енгелс по повод Ласаловата трагедия „Франц фон Зикинген“ няма и следа от т. нар. „аргументум ад хоминем“: „Както виждате, прилагам към Вашето съчинение много висока мярка, а именно — най-високата както от естетическа, тъй и от историческа гледна точка, и непременно трябва да постъпвам така, за да мога тук или там да направя някакви възражения“ — пише Енгелс (18. V. 1859).⁶³

Могат да се добавят няколко факта в подкрепа на предположението, че забележката на Маркс за лъжелесинговския маниер може да е резултат не само на принципино отношение, но и на конкретна информация за предстоящото публикуване на Ласаловата студия за Лесинг: първо, през същата 1858 г. Адолф Щар подготвя за печат книгата си за Лесинг, която излиза от печат през есента с. г.; второ, пак през същата година Ласал привършва студията си за Лесинг (ноември), но я отпечатва едва през 1861 г., като добавя към нея и рецензията си за труда на А. Щар;⁶⁴ и трето, като пример за информация бихме посочили например едно писмо на Георг Веерт, който още през 1851 г. споделя с Енгелс, че в Хамбург „няма нищо ново“, че в литературния живот доминират средните величини, като Адолф Щар, Гайбел, Кинкел и др.⁶⁵ И така възможно е Маркс и Енгелс да са знаели за предстоящото публикуване на работите на Щар и Ласал за Лесинг; разбира се, по-важно в случая е друго — Ласаловият маниер на поднасяне на огромна ерудиция логично навежда Маркс на Лесинг. Нека припомним, че по думите на В. Либкнехт Маркс чете по това време почти ежедневно Лесинг. Известно е, че Либкнехт описва периода на дружбата си с Маркс от 1850 до 1862 г., т. е. по времето на критиката срещу Ласаловия „Хераклит“ Маркс препрочита твърде често любимия си автор. Ласал може и да е имал с в о и основания да се сравнява с Лесинг, но защо един Фр. Мering в увлечението си и по Ласал прави същото сравнение? Като не одобрява по принцип „детското удоволствие“ от препращането на модерни партийни определения към онова време, Мering все пак го приема, за да може да подчертае, че младият Лесинг, като „първи смел водач на една революционно надигаща се класа“, би бил при новите „свършено променени отношения“ нещо като младия Ласал или младия Маркс.⁶⁶ Подобно убеждение ненужно раздвоява представата за Лесинг, а и освен това приравнява младия Маркс с младия Ласал.

Но най-важният аргумент за по-подробното разглеждане на Марксовата забележка за маниера в „Хераклит Тъмния“ е фактът, че по време на специалните си занимания с кореспонденцията между Маркс и Енгелс на това писмо се спира В. И. Ленин. Ако перифразираме Маркс — всеки познавач на Ленинския архив знае колко усърдно се е занимавал той специално с тази кореспонденция; излишно е да се предполага, че Ленин е прочел внимателно и това писмо, защото той наистина го е чел и след това се „залавя“ с книгата на Ласал, прочита я и стига до извода, че отзивът на Маркс е верен: „Книгата на Ласал не си струва да се чете“ — категорично отсъжда и Ленин.⁶⁷ Ще подчертаем, че в рецен-

⁶² Воспоминания о Марксе. . . , с. 296.

⁶³ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 29, с. 491. За „аргументум ад хоминем“ вж. повече в: А н р и Е ш к е н а з и. За парадоксите в логиката, С., 1977, с. 20.

⁶⁴ За студията на Ласал за Лесинг вж.: F. L a s s a l e. Demokratische Studien. Bd. 2, Hamburg, S. 475—505.

⁶⁵ Geschichte der deutschen Literatur. Bd. 8, I., S. 436.

⁶⁶ F r. M e h r i n g. Die Lessing-Legende, S. 252.

⁶⁷ Ленин как читатель. М., 1976, с. 45—46.

зията на Маркс подигравката за ерудиция „а ла Лесинг“ е в количествено отношение най-важната съставка.

Така откриваме един от твърде редките случаи на приемственост на Лесингова нишка между Маркс и Ленин.⁶⁸

След четири години Маркс посочва една заслуга на Лесинг в работата си „Теории за производителния и непроизводителния труд“ (1861—1863), където отбелязва, че ако не се държи сметка за враждебността на капиталистическото производство към известни отрасли на духовното производство, „може да се стигне до илюзията на французите от XVIII в., осмяна така добре от Лесинг. Тъй като в механиката и т. н. ние сме стигнали по-далеч от древните, защо да не създадем и свой епос? И ето на мястото на „Илиадата“ се появява „Хенриада“.“⁶⁹ Касае се за четвърта глава от „Теории за принадлежната стойност“, раздел XV; тук са анализирани критично разбиранията на Анри Щорх за отношенията между двата вида производство. „Като разглежда самото материално производство не исторически (курс. на К. Маркс) — разглежда го като производство на материални блага изобщо, а не като определена, исторически развита и специфична форма на това производство, — Щорх сам се лишава от основата, на която единствено могат да бъдат разбрани както идеологическите съставни части на господстващата класа, така и свободното духовно производство на дадена обществена формация. Той не може да излезе извън общите, безсъдържателни фрази. А и самото това отношение съвсем не е така просто, както той по начало мисли.“ След тези мисли Маркс анализира враждебността на капиталистическото производство към някои отрасли на духовното производство и привежда като аргумент полемиката на Лесинг срещу самотоменнието на френските класицисти. Това Марксово позоваване на Лесинг често се цитира от редица автори. В своя анализ Ал. Димшиц например подкрепя разсъжденията си с тази осмяна от Лесинг илюзия на французите. Маркс рязко осъжда реакционните епигони и стилизатори — твърди А. Димшиц, — които се опитват механически да повторят, реставраторски да „възкресят“ угаснали поетически форми, свързани в цялата си същност с определени, отмерени форми на общественото развие.“⁷⁰ Димшиц напомня, че за това достатъчно ясно се говори в общоизвестния увод към икономическите ръкописи на Маркс от 1857—1858 г. и цитира от увода мислите на Маркс за древногръцкия епос,⁷¹ като ги определя като „изключително важни за всички истории на фолклора. Те говорят за пародийния характер на реставраторските и стилизаторски опити.“ И сега Димшиц прави аналогия с цитата на Маркс за осмяната от Лесинг френска илюзия: „Да се разбере цялата несъстоятелност на такъв род попълзновения по магат думите на Маркс от „Теория на принадлежната стойност“ за илюзиите на французите от XVIII в., осмяни още от Лесинг. . .“ (разр. м. — В. И.).⁷²

Според нас Димшиц с недостатъчно основание търси тук „помощ“, тъй като Маркс говори за враждебност на капитализма към изкуството, а Димшиц има пред вид реставраторските опити за възкресяване на стари форми. Възкресяването едва ли е проява на враждебност на капитализма към древногръцкия епос

⁶⁸ Вж. за Лесинг, Маркс и Ленин в: Руски и западни езици, статията „Лесинг и Ленин“, 1981, кн. 3, с. 5—9.

⁶⁹ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 26. Ч. I, с. 272.

⁷⁰ А. Димшиц. Пос. соч., с. 66.

⁷¹ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 46. Ч. I, с. 42—44.

⁷² А. Димшиц. Пос. соч., с. 67.

или друга подобна духовна форма, то е по-скоро нова форма на старите френски илюзии.

Доколкото можахме да установим, Маркс няма пред вид конкретен Лесинг, гов. цитат, насочен срещу Волтеровата „Хенриада“. Търсенето на такъв цитат се поражда от обясненията в съчиненията на Маркс и Енгелс; забележката към мястото за френските илюзии гласи: „Маркс има пред вид полемиката на Лесинг срещу Волтер в „Хамбургска драматургия“ (1767—1768) от Лесинг.“⁷³ Но в „Хамбургска драматургия“ Лесинг не съпоставя конкретно „Хенриада“ с „Илиада“; следователно Маркс иронизира тук от с в о е и м е т а з и съпоставка, като доразвива или обобщава критиката на Лесинг. Уместен е все пак въпросът: как кара Маркс да оцени така високо Лесинговата полемика срещу французите?

В отговор ще приведем няколко по-характерни момента от тази полемика. В началото на „Лаокоон“, конспектиран от Маркс още като студент, Лесинг подчертава разликата между северните герои и троянците, от една страна, и гърците — от друга. Оттук той извежда и разликата между древните гърци и „мътнените европейци от по-късен и по-умен свят“. Ние умеем да владеем по-добре устата и очите си — иронизира Лесинг — учтивост и приличие забраняват да викаме и проливаме сълзи. Само цивилизованият грък може едновременно да плаче и да бъде храбър; викането при усещане на телесна болка, особено според древногръцкия възглед, е напълно съвместимо с една велика душа.⁷⁴ В десети свитък на „Хамбургска драматургия“ Лесинг развива вече конкретно критиката си срещу саомнението на Волтер: „След като госп. Волтер създаде своите „Заира“, „Алзира“, „Брут и Цезар“, той още повече затвърди мнението си, че трагическите поети на неговата нация в много пиеси д а л е ч били надминали древните гърци“ (разр. м. — В. И.). Лесинг не споделя мнението на Волтер, че гърците могли да се научат на м н о г о работи от французите. Той дори се съмнява дали буржоазната трагедия ще се въведе особено широко у французите, защото нацията „е твърде суетна, твърде влюбена в титли и други външни достойнства“⁷⁵. Френските драматически писатели са според Лесинг „сега най-пресметливите ласкатели на нацията. Само чрез нейната суетност те опазват своите опити. Лесинг твърди, че французите нямат още истинска трагедия. „А защо? — защото отдавна вярват, че я имат. И в тази своя вяра те са поддържани от своята суетност.“ За тази национална според Лесинг черта се споменава и на редица други места.⁷⁶ Корней едва успял да откъсне френския театър от варварството и французите вече повярвали, че са „съвсем б л и з о до съвършенството“. Корней и Расин, Кребийон и Волтер „имат малко или съвсем нищо от това, което прави един Софокъл, Еврипид или Шекспир“⁷⁸. Не само ние, немците, нямаме театър — възкликва Лесинг, „а и ония, които от с т о години се х в а л я т, че имат театър, и то н а й-д о б р и я театър в цяла Европа — французите!“ (разр. м. — В. И.).⁷⁹

Лесинг е наистина блестящ в тази своя критика и в осмиването, което с право заслужава одобрението на Маркс. Г. Фридлендер също оценява положително тази критика; според него Лесинг се издига над мнозина други с „отделни зачатъци на диалектика и историческо мислене“. Впрочем Фридлендер добавя, че „на това указва Маркс в „Теория на принадлежната стойност“⁸⁰. По наше мнение

⁷³ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 26, с. 428, заб. 88; вж. и: Магх, Engels Werke. Bd. 26, I, S. 467, Bem. 84.

⁷⁴ Лесинг. Лаокоон... С., 1978, с. 41, 42, 43.

⁷⁵ G. E. Lessing. Werke. Bd. VI, S. 59, 77.

⁷⁶ Ibidem, S. 526.

⁷⁷ Ibidem, S. 98, 286, u. a.

⁷⁸ Ibidem, S. 411, 414.

⁷⁹ Ibidem, S. 406.

⁸⁰ Г. Фридлендер. Лесинг. М., 1957, с. 136.

Маркс обръща внимание и на още едно качество на Лесинговата критика — на красотата на стила и на точните попадения, — защото пише, че Лесинг „така хубаво подигра“ френските илюзии.⁸¹

Да обобщим: Маркс предупреждава, че в и на ги трябва да се държи сметка за споменатата „враждебност“. Той ни насочва към Лесинг, тъй като вижда в неговата ирония подходящ пример за правилно историческо разбиране на относителната независимост и неповторимост на върховите постижения в някои видове на древното изкуство. Мнението на Лесинг, че французите от XVIII в. не могат да смятат, че са в състояние да надминат древните само защото са по-напред в техническо отношение (последното добавя Маркс!), се прехвърля по аналогия като критика срещу Анри Щорх, който продължава да мисли като тези французи и не излиза извън общите фрази. Тъй като Маркс напомня за Лесинговото осмиване в съвсем нови и различни социално-исторически условия, следва да свържем Лесинговата подигравка с Марксовото убеждение във враждебността на капитализма, т. е. ако за французите от XVIII в. ласкащата ги мисъл, че могат да надминат древните, е само смешна илюзия, то в новите условия не само че няма място за подобна илюзия, но започва и нов процес: в враждебност към някои форми на духовното производство. А за тази нова фаза във взаимоотношенията между база и надстройка трябва да се „държи сметка“, тъй като старите илюзии може да са били в една или друга степен безопасни, но новата враждебност трябва да се открива и разобличава като опасна. Удивително прозрение, което се потвърждава от развитието на изкуството в условията на капитализма. И при това подкрепено само от Лесинговата ирония.

Ето как основното познаване на Лесинг помага на Маркс да изложи в икономическия си текст по-убедително основния момент от една методологически важна естетическа концепция. Това не е чудно; Ив. Славов правилно отбелязва, че Маркс „не е имал причини, нито възможност да поддържа непрекъснато активен интерес към естетиката и изкуството“.⁸² В повечето случаи Марксовите естетически изследвания са формулирани „в един неспецифичен естетически аспект — в рамките на икономическия анализ“. И понеже литературата е сравнително най-цялостно овладеният вид изкуство от Маркс, интересите му произтичат както от неговия „вътрешен афинитет“ към литературата, така и от своеобразието и особената роля, която тя е играла по това време.⁸³ Да продължим логиката на Ив. Славов: безспорно най-силен е Марксовият афинитет към немската литература, а единственият немски писател, когото Маркс посочва в своите „Изповеди“ като свой любим прозаик, е Лесинг, а не Гьоте например.

Макар на това признание да се е обръщало досега сравнително малко и незаслужено малко внимание, ние смятаме, че едно изследване на отношението на Маркс към всеки от четиримата „избрани“ (т. е. Дидро, Лесинг, Хегел и Балзак) трябва да защитава с достатъчно аргументи тезата за приемственост между посочените автори и Маркс; почти с толкова усърдие, колкото е положено за отношението на Маркс към Хегел — философите са решили този въпрос, но Лесинговедите например нямат още отговор на въпроса за Маркс и Лесинг.

Как се стига до „Изповедите“?

Поради особената популярност на тези анкети през 60-те години на XIX в. в Англия Маркс и Енгелс отстъпват пред желанието на Марксовите дъщери и отговарят на техните въпроси; така окончателно се доказва твърде важното за

⁸¹ Marx, Engels, Werke. Bd. 26, I Teil, S. 257.

⁸² Ив. Славов. Пос. соч., с. 114.

⁸³ Пак там, с. 117, 118.

наш отношение на двамата класици към Лесинг. В албума на най-голямата Маркова дъщеря, Жени, са запазени „изповедите“ на Маркс (от около 1865 г.) и на Енгелс (от април 1868). Като свой любим поет Маркс е посочил Данте, Ехил, Шекспир и Гьоте, а Енгелс — Гьоте, Шекспир и Ариосто. Любимите писатели („прозаисти“) на Маркс са „Дидро, Лесинг, Хегел и Балзак“. Енгелс е предпочел само двама — „Гьоте и Лесинг“.⁸⁴

Представява интерес и това, че за любим герой Маркс е избрал Спартак, любимец и на Лесинг, който отдавна е замислял план за своята „антиутопична трагедия“, както той сам пише за своя „Спартак“.⁸⁵ Лесинг работи върху „Спартак“ през 1770, 1771 и 1775 г., но не довършва трагедията, защото при тогавашните условия е било невъзможно да представи на сцената разбунтувалите се робове.

Предпочитанието към прозаика Лесинг е по-силно от предпочитанието към прозаика Гьоте: този избор на Маркс буди размисъл. С какво е заслужил един критик почетното място до гениите в литературата и философията? Несъмнено с образцовата си и блестяща полемика, така нужна и на двамата класици на научния комунизъм в тяхното епохално дело; както Лесинг, така и те живеят чрез и в критиката срещу стария обществен строй. Ако това бяха отговори на младите Маркс и Енгелс, би могло да се възрази, че тук си е казало думата тяхно младежко увлечение по Лесинг. Но в случая Маркс е на 47, а Енгелс — на 48 години. Подобна спонтанност на „откровения“, които не бива да се подценяват, откриваме и в един разговор, състоял се в края на януари 1904 г. в Женева, когато В. И. Ленин казва: „Добролюбов, когото Енгелс нарече социалистически Лесинг, ние нямахме.“⁸⁶ Тази реплика на Ленин доказва, че той е чел статията на Енгелс, обединени под заглавието „Емигрантска литература“ (1874), където е изразено убеждението, че руското работническо движение спокойно може да понесе разобличаването на бакунизма, защото една страна, създала двама писатели като Добролюбов и Чернишевски, „двама социалистически лесинговци“, няма да загине от това, че е родила и един шарлатанин като Бакунин и няколко незрели студентчета.⁸⁷ Така откриваме и втората конкретна Лесингова нишка между класиците на научния комунизъм и В. И. Ленин.

* * *

След високата оценка на Лесинг в „Изповедите“ Маркс продължава и по-късно да споменава любимия си автор. Така например в писмото до Н. Фр. Даниелсон (9. XI. 1871) Маркс подчертава, че след като отчасти е запознат с творчеството на Добролюбов, го поставя като писател наравно с Лесинг и Дидро.⁸⁸ Макар и лаконично, сравнението е твърде съдържателно и изтъква революционната по дух близост между Добролюбов и Лесинг. Едва ли би се намерила оценка на Добролюбов, в която да не се цитира това сравнение. Мимоходом ще добавим, че Маркс е възнамерявал да напише едно изследване за делото и личността на Чернишевски, както проличава от друго писмо до Даниелсон (от 11. XII. 1872). Ако Маркс бе намерил време да осъществи този свой замисъл, той несъмнено би ни оставил много ценни мисли и за паралела Лесинг — Чернишевски, би анализирал вероятно и труда на Чернишевски за Лесинг — може би така, както успя да направи това Енгелс с труда на Фр. Меринг за Лесинг.

⁸⁴ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 31, с. 584; т. 32, с. 579; вж. и: Marx, Engels. Werke. Bd. 31, S. 597, Bd. 32, S. 695.

⁸⁵ G. E. Lessing. Werke. Bd. IX, S. 398, 417.

⁸⁶ В. Е. Ленин о литературе и искусстве. Изд. IV, М., 1979, с. 650.

⁸⁷ Marx, Engels. Werke, Bd. 18, S. 540.

⁸⁸ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 33, с. 271; вж. и: Marx, Engels. Werke. Bd. 33, S. 311.

В около двадесетгодишния период между написването на „Към критиката на политическата икономия“ и „Диалектиката на природата“ Маркс и Енгелс няколко пъти по различен повод споменават за Лесинговото неодобрение и отричане на някои определения на Спиноза като „мъртво куче“. За да се вникне в смисъла и за да се оцени по-добре значението, което Маркс и Енгелс придават на това определение, е нужно да се проследи, макар и бегло, известният разговор между Лесинг и философа Фр. Якоби. Срещата става във Волфенбютел през юли 1780 г. и Якоби провежда първото по рода си в тогавашна Германия „интервю“. В хода на разговора Лесинг изтъква: „Ако трябва да нарека себе си по няково, то не познавам другото“ (освен Спиноза — В. И.). На следващия ден, 7. VII, той повтаря пред Якоби: „Няма друга философия освен философията на Спиноза“ и изразява възмущението си от това, че „хората все още говорят за Спиноза като за умряло куче“.⁸⁹ Възмущението на Лесинг е исторически факт в историята на отношението към Спиноза, докато увереността на Якоби, че хората „винаги ще говорят така за Спиноза“, се оказва неоснователна. Къде прозвучава мотивът за Спиноза? В писмо до Луис Кугелман (27. VI. 1870) Маркс пише: „В последно време господа немските професори се виждат принудени да споменават за мен тук-таме, макар и по много нелеп начин... Г-н Ланге много ме хвали, но с цел да въздигне самия себе си... А онова, което същият този Ланге казва за метода на Хегел и прилагането му от мене, е наистина детинщина. Първо, той нищо не разбира от метода на Хегел и затова, второ, още по-малко разбира от моя критически начин на прилагане. В едно отношение той ми напомня за Мозес Менделсон. Този прототип на празнотумец писал веднъж на Лесинг: как е могло да му хрумне той да взима сериозно „умрялото куче Спиноза“! Така също и господин Ланге се учудва, че Енгелс, аз и други вземаме сериозно умрялото куче Хегел, след като Бюхнер, Ланге, д-р Дюринг, Фехнер и т. н. отдавна са разбрали, че него, клетия, отдавна са го погребали.“⁹⁰

От писмото става ясно колко добре Маркс познава не само творчеството, но и кореспонденцията на Лесинг; толкова добре, че отношението на догматиците към Хегел веднага и логично навежда Маркс на мисълта да сравни това отношение с онова към Спиноза, проявено от първия Лесингов приятел Менделсон. Последният никога не е разбрал напълно Лесинг. Маркс взима Хегел така сериозно, както Лесинг — Спиноза. Тук ще нарушим хронологията, за да добавим, че още през 1859 г., т. е. 11 години преди въпросното писмо, Маркс е счел случая „Спиноза“ за толкова подходящо сравнение, че го използва в труда си „Към критиката на политическата икономия“. Постоянното забравяне на собствената история, изтъква Маркс, е характерно за нациите от „историческото“ развитие. Тази мисъл е подкрепена със случая „Джеймс Стюърт“: макар че спорът за съотношението на стоковите цени е занимавал постоянно английския парламент и е станал причина за хиляди големи и малки памфлети, Стюърт останал „мъртво куче“ в още по-голяма степен, отколкото Спиноза изглеждал на Мозес Менделсон по времето на Лесинг.⁹¹ И така Маркс два пъти, през 1859 и 1870 г., счита за необходимо да спомене Лесинговото име, защото без него не би се внесла яснота върху произхода на израза „мъртвото куче Спиноза“. Изглежда, паралелът между „отдавна погребаните“ Спиноза и Хегел е допаднал на Маркс, иначе той не би разработил идеята си с още няколко детайла не в кой да е свой труд, а в „Капиталът“!; или по-точно, в послеслова към второто му из-

⁸⁹ G. E. Lessing. Werke. Bd. 8, S. 618, 619, 626.

⁹⁰ К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 32, с. 569—570; вж. и: Marx, Engels. Werke. Bd. 32, S. 686.

⁹¹ Пак там, т. 13, с. 151; ibidem, Bd. 13, S. 142.

дание (24. I. 1873): „Но тъкмо когато работех над първия том на „Капиталът“, намусените, претенциозни и посредствени епигони, които дават тон в съвременна образована Германия, се запрети наха да третираят Хегел с ѝ щ о т ѝ ѝ, както по времето на Лесинг добрият Мозес Менделсон третираше Спиноза, т. е. като „мъртво псе“. За т а в а аз открито се обявих за ученик на този велик мислител и дори тук-там в главата за теорията на стойностите кокетирах с присъщия му начин на изразяване. . .“ (разр. м. — В. И.).⁹²

Така установяваме как мисълта, занимаваща Маркс в писмото до Луис Кугелман, продължава да се развива, за да намери място и в послесловието към „Капитала“. Епигоните са същите онези Бюхнер, Дюринг, Фехнер и др., споменати в писмото; сега в послесловието те сполучливо са охарактеризирани заради начина си на третиране на Хегел. А този начин напомня на Маркс винаги за похода срещу Спиноза. За да бъде разбрана историческата ситуация, Маркс отново уточнява, че третирането на Спиноза като „мъртво куче“ е дело на Лесингови съвременници. И Лесинг, и Маркс о т к р и т о се обявяват за ученици, съответно на Спиноза и Хегел. И Лесинг, и Маркс се възмушават от определянето на учителите си като „мъртви кучета“.

* * *

Ако още през първата година от следването си Маркс старателно прави извадки от Лесинговия „Лаокоон“, зрелият, вече 65-годишен велик философ отново намира подходящ случай за последен път, за да се спре на Лесинг в последната си тетрадка „Хронологически извадки. IV. 1580—1648“. В началото на октомври 1882 г. Маркс се завръща от пътешествието из Алжир, Южна Франция и Швейцария, следователно тетрадката е писана вероятно през зимата на 1882—1883 г. На 14. III. 1883 г. геният умира. Как се стига до последното споменаване на Лесинг? В трети раздел, „Германия и Англия до края на XVI в. и скандинавската история до това време“, точка втора, „Грумбахските смутове“ (с. 19) Маркс е записал следното:

„Август, който по такъв начин отстранил по пътя своя съперник, е бил заклемен в стихове и проза, в сатири и народни песни. От сатирите най-забележителна е „Славейт“, която Лесинг през XVIII в. изважда на бял свят“ (курс. от Маркс).⁹³ Лесинг помества сатирата в първата част на „Материали към историята и литературата от съкровищата на херцогската библиотека във Волфенбютел“ (1773). След 110 години Маркс обръща внимание на значимостта не само на тази сатира, но и на Лесинговата заслуга за публикуването ѝ. Споменатият известен съветски германист Ал. Димшиц, като последява в детайли изказванията на Маркс и Енгелс за фолклорното наследство, подчертава, че „основоположниците на марксизма са виждали в бойката народна поезия изразител и възпитател на революционното самоосъзнаване на масите“⁹⁴. Като доказателство за това, че „както Маркс, така и Енгелс ценят в народната поезия духа на бойка социална непримиримост“, Димшиц привежда като първи пример забележката на Маркс за „Славейт“, без обаче да я коментира.

Историческата ситуация, породила появата на сатирата, е следната: „Август“ е курфюрстът Август Саксонски, свирепстващ през XVI в., а „съперникът“ му — имперският рицар Вилхелм фон Грумбах, владетел, размирник и разбойник, който превзема Вюрцбург. Август осъжда заловения по-късно (на 18. IV. 1567 г.) Грумбах на зверски мъчения и разкъсване на четири заради смутите, които е предизвиквал в продължение на двадесет години. Историята на Грумбах като

⁹² Пак там, т. 23, с. 25.

⁹³ Архив Маркса и Енгелса. Т. VIII. ОГИЗ, 1946, с. 51.

⁹⁴ А. л. Д и м ш и ц. Пос. соч., с. 67.

последното въстание на рицарското съсловие срещу князете и кайзера е тема на „Славейт“. Сатирата не е включена в десеттомното издание на Лесинг от Паул Рила, поради което тук ще предадем сбито коментара на Рила.

Интересът към народностните корени на немската литература, към народността тон на поезията довежда Лесинг до заниманията със старата немска поезия. От прашните лавици на Волфенбютелската библиотека Лесинг изважда ръкописите на няколко преписа от стихотворението „Славейт“ и решава да публикува творбата, особено след като установява, че като отпечатана тя е била изгорена на Лайпцигския площад през същата 1567 г. А според Лесинг една изгорена книга не е само рядка, тя трябва и да се знае — продължава П. Рила. Лесинг отбелязва, че не поетическата стойност, а историческото значение на творбата, в която се чува гласът на народа, го кара да се спира на нея. Лесинг бърза да подчертае още, че е далеч от намерението да става „защитник на Грумбах и неговата клика“, още повече, че стихотворението внушавало симпатия към рицарските среди.⁹⁵ П. Рила не се задържа повече на Лесинговото отношение към стихотворението, нито на съдържанието на последното. Остава да подчертаем само типологическото сходство между Лесинг и Маркс — и двамата ратуват за борческо-социална народна поезия; Лесинг публикува сатирата, защото тя е отправена и срещу феодализма като система, а Маркс оценява същата сатира като „най-значителна“ на времето си. И двамата водят борба за з а п а з в а н е на народното творчество, което възпява свободата и истината; и двамата проявяват еднакъв естетически вкус в конкретния случай.

Изложеното отразява „видимата“ част от рецепцията на Лесинг у Маркс. Няма съмнение, че събраният досега материал може да се обогати с нови факти след прегледането на личната библиотека и конспектите на прочетените от Маркс книги. Така представената от нас рецепция би се оформила още по-добре като един сравнително непрекъснат процес на оценъчно отношение и творческа приемственост на Лесинговите идеи от К. Маркс.

⁹⁵ G. E. Lessing. Werke. Bd. X, S. 306—307.